

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

Tema •

De nordfrisiske øer og halliger

3 • 2017

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk
Samfund for Sønder-
jylland i samarbejde
med Museum
Sønderjylland
og Kulturfokus

Pris for medlemskab
295 kr. årligt inkl. moms
og forsendelse.

Kontakt
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Redaktion
Kirsten Clausen (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie

www.museum-
sonderjylland.dk

Tlf. 74 62 58 60
kicl@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
- Arkæologi Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
- Kulturhistorie Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Sønderjysk
KULTUR·
fællesskab

Layout
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Mohrdieck Tryk A/S
Aabenraa

I dette nummer

Det nordfrisisk område i vikingetiden 83
Dr. Martin Segschneider, Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, gør status over den arkæologiske forskning og viden om vikingetidens Nordfrisland.

Halligerne - øer af en anden verden 88
De nordfrisisk halliger og øer danner på én gang livsgrundlag for beboerne og bolværk for fastlandet. Tidligere koordinator for Det Trilaterale Vadehavssamarbejde, John Frederiksen, fortæller om landskabet, der er skabt af stormfloder og udfordret af nutidens klimaforandringer.

De nordfrisisk 'Uthlande' og deres særlige forvaltning 97
Lige såvel som det nordfrisisk område i kartografisk henseende kan minde om et kludetæppe, rummer også de administrative forhold en broget mangfoldighed, som ph.d. Gerret Liebing Schlaber redegør for.

Landbruget på de nordfrisisk øer og halliger i ældre tid 104
De vilkår, naturen bød, var afgørende for, at landbruget udviklede sig i meget forskellige retninger på de nordfrisisk øer og halliger. Overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen, Museum Sønderjylland, har undersøgt forholdene, hvor også gældende ejerforhold var af betydning for udviklingen.

Før og Sild - to nordfrisisk turistøer 110
Frisk luft og saltvand blev allerede i begyndelsen af 1800-tallet anset for godt for helbredet. Forskningschef Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, beretter om turismens stigende betydning for den økonomiske udvikling på de nordfrisisk øer.

Det sker - i Museum Sønderjylland 116

Bagsiden om forsiden 120
Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Ærø Museum, har udforsket en ganske særlig transportform til de nordfrisisk halliger Oland og Langeneß.

Forsidebilledet: Lore på Langeneß 2011.

Foto: Kim Furdal.

Det nordfrisiske område i vikingetiden

Af Martin Segschneider.
Oversættelse: Lilian Matthes

I de højmiddelalderlige kilder nævnes friserne som beboere i Nordfrisland, der hørte til det danske kongerige. Der findes nærmest ingen skriftlige kilder fra vikingetiden, der omhandler området, så her må man bruge de arkæologiske levn som kilde til bebyggelsens udseende og udbredelse. Dr. Martin Segschneider, Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, gør status over den arkæologiske viden om området.

SELVOM BÅDE NORDFRISLAND og øerne, Ejdersted og Vadehavet har været målet for arkæologiske undersøgelser gentagne gange, og især forskere som Albert Bantelmann har haft fokus på området, er status, at vores viden om området er utilfredsstillende. Det faktum, at næsten hver eneste arkæologisk udgravning er i stand til at overraske os og kan ændre det samlede billede, viser, hvor lidt vi egentlig ved om området i århundrederne før middelalderen. De seneste år har forskellige forskningsprojekter, specielt på de nordfrisiske øer, været med til, bl.a. gennem brug af nye metoder og teknologier, at opdage og belyse flere hidtil ukendte bopladser. Ganske langsomt har det herigennem været muligt i stigende grad at skabe et samlet billede af Nordfrislands bebyggelse i vikingetiden.

I slutningen af folkevandringstiden var Nordfrisland formodentligt temmelig tyndt befolket. Omkring 650 e. Kr. skete der en kraftig befolkningstil-

vækst, der stemmer godt overens med den tilvandring af frisere fra sydvest, som er omtalt i de skriftlige kilder. Omtrent samtidigt blev der grundlagt talrige nye bebyggelser både i marsken og på gesten. I forbindelse med bosættelsen opstod der også nye gravpladser og borge, som det kan ses på øen Før. Her ligger endnu den velbevarede borg Borgsumborg (Lembecksburg). Desuden findes der enkelte gravpladser fra vikingetiden, der stadig er bevarede og kan kendes ved flere tætliggende små gravhøje. Men indtil for få år siden var bebyggelserne på Før ret ukendte, og det er først i de sidste få år, at det er lykkedes at opdage nogle af dem. Luftfotoarkæologen Esben Schlosser Mauritsen fra Ringkøbing-Skjern Museum har i samarbejde med Landesamt Schleswig-Holstein ved en flyvning i juni 2006, hvor det var meget tørt, dokumenteret flere bebyggelser. Der blev senere gennemført geomagnetiske undersøgelser på en af disse bopladser af H. Stümpel og T. Wunderlich fra universitetet i Kiel, der detaljeret kunne påvise bebyggelsesstrukturer med grubehuse, vejforløb og gårde. De nyeste udgravninger blev gennemført af Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (NIhK) i samarbejde med og med finansiell støtte fra Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) som led i et projekt om Nordsøens havne. Undersøgelsen viste, at bebyggelsen, der ligger ved Witsum, ikke har været et

typisk landbrugssamfund, men at det var handel og håndværk, der stod i centrum. Udover omfattende forarbejdning og vævning af uld kunne der dokumenteres produktion af glasperler og ravsmykker. Landsbyens havn har ligget ved vandløbet Godel, som er en mindre, tidevandsafhængig å. Fra landsbyens udkant kom man ned til åen via en lille vej, der var markeret med to rækker større marksten. Bebyggelsen var på den måde forbundet med fjernhandlen over Nordsøen med retning mod både Rhinmunden og Ribe. Det har derfor næppe været tilfældigt, at man grundlagde bebyggelsen her i borgens umiddelbare nærhed. Som det også kan ses på en tilsvarende bebyggelse ved Tinnumburg på øen Sild, er borge og handelspladser strukturelt bundet sammen. Det er således i dag muligt at give en for-

nuftig forklaring på borgenes ret perifer beliggenhed på gestranden. Hvem grundlagde disse borge, og af hvilke politiske årsager? Geofysiske undersøgelser sammenlignet med resultaterne af nogle ret små udgravninger i 1950'erne viser, at Borgsumborgs indre var bebygget med et systematisk net af stråleformet anlagte tørrevæghuse. Mens man før i tiden mente, at borgen var en spontant anlagt flugtborg, opført af de lokale bønder, er den gængse opfattelse i dag, at borgen var velplanlagt og udført efter en overordnet, strategisk idé. Hvis man vender blikket mod Danevirke, bliver det tydeligt, at vikingetidens Nordfrisland var et grænseland mod vest, der blev forsvaret fra de få højtliggende områder i det ellers amfibiske landskab. Den systematiske placering og strategiske positionering af borgene ved vandvejene

Foto af Borgsumborg (Lembecksburg) på en gestknold på Før. Volden har en diameter på 140 m. Den kan dateres til 800-tallet og var i brug frem til omkring år 1000.

Foto: Walter Raabe, Iredstedt.

Foto: T. Wunderlich/H. Stümpel, Kiels Universitet

Geomagnetisk billede af en bebyggelse fra vikingetiden ved Witsum.

taler for, at man har opført garnisoner for at sikre territoriet, handelsvejene og grænselandet, og at disse blev brugt i tiden mellem det 8. og det 10. århundrede.

Udover de nordfrisiske øer findes der flere områder i Nordfrisland, der på baggrund af de arkæologiske fund har vist sig at være bosættelsesområder. F.eks. er der arkæologiske fund fra Viding Herreds marsk, hvor man ligesom i Førmarsken anlagde bebyggelser på den flade marskoverflade, idet opførelsen af værfter endnu ikke var nødvendig i det 8. århundrede. Fund af hval- og havfugleknogler viser dog, at havet ikke har været langt væk. Vadehavets prieler var sejlbare, hvilket bl.a. dokumenteres af mange fund af importkeramik inde i landet,

hovedsageligt produceret i Ribe. På fastlandsgesten kendes bebyggelsesspor fra egnen omkring Læk, som set i sammenhæng med mere østligt beliggende fund tyder på, at der har eksisteret en forbindelse fra Nordsøen over åerne til Flensborg Fjord. Desuden kendes der fund fra Bredstedt og Rantrum, som især udmærker sig ved kostbare metalfund, men også ved spor efter bebyggelse. En hel landsby med velbevarede huse blev udgravet af A. Bantelmann i forbindelse med et forskningsprojekt ved Elisenhof nær Tønning. Her var husenes bygningstømmer fremragende bevaret på grund af de mange yngre bebyggelseslag, der dækkede tømmeret. Bebyggelsen var anlagt på en strandvold ved Ejdermundingens nordbred

direkte ved handelsvejen til Hedeby og havde derfor ikke kun en landbrugsmæssig, men også en mere merkantil karakter. Der blev bl.a. produceret ravsmykker og uldtekstiler, der blev solgt videre til forbipasserende handlende. Også på resten af Ejdersted, der dengang bestod af tre øer, er der påvist omfattende bebyggelse fra vikingetiden, især på den øst-vest orienterede sandryg, der strækker sig helt frem til Skt. Peter-Wittendün.

I forbindelse med et stort anlagt geologisk-arkæologisk forskningsprojekt langs Slesvig-Holstens vestkyst, det såkaldte Norderheverprojekt, var det muligt, også i det nuværende Vadehavsområde, at lokalisere yderligere vikingetidsbebyggelser anlagt på den flade marsk, som for eksempel

ved Hallig Hooge og på Pelvorm. Fund fra samme tid kendes også fra vaden ved Nordstrand, blandt andet en gulfingerring af skandinavisk type. Det antages derfor, at alle dertil egnede områder i hele Nordfrisland blev inddraget til bebyggelse i løbet af vikingetiden. Det gælder også for områder, som man i dag på baggrund af landskabets aktuelle udformning ikke ville regne som egnede hertil. Herpå tyder også de skattefund, der fordeler sig over hele Nordfrisland, og som hovedsagelig består af brudsølv og sølvmonter. De fleste af disse tilfældigt opdagede skattefund viser de mange indflydelser fra alle verdenshjørner, der på grund af handelsvejene og de politiske forhold gør sig gældende i Nordfrisland. Således har sølvskatten

Afdækning af et rektangulært grubehus ved Witsum, set i planum.

Foto: K.-J. Offermann, Nlthk.

fra Morsum på Sild, fundet i 1960, et tydeligt nordisk præg. En særlig pragtfuld ringfibula af sølv med guldbelægning, der stammer fra denne skat, blev først fundet i 2016.

Blandingen af påvirkninger fra de dansk-skandinaviske og saksisk-frisiske områder viser, at Nordfrisland var et grænseland og samtidig en kontaktzone. Talrige nordisk prægede fund taler for, at der i Nordfrisland ved siden af den frisiske også fandtes en dansk befolkningsgruppe. Således er mange dragtsmykker, der er givet med som gravgaver eller som findes i skattefundene, klassiske nordiske genstande. Denne skandinaviske indflydelse ses også i husenes byggemåder, hvilket har ført til typiske, nordfrisiske blandingsformer. Eksempelvis er grubehusene på øerne firkantede ligesom de saksisk-frisiske grubehuse, men de mangler ofte ildsteder og har tagbærende stolper, noget som er kendetegnende for jyske grubehuse. Man kan formode, at det frisisk prægede bebyggelsesområde strakte sig op til Ribe, og at de derboende friser, ligesom i Hedeby, på grund af deres gode kontakter mod syd og mod vest, havde stor indflydelse på disse to store markeder igennem nogle århundreder.

Sammenfattende må man konstatere, at Nordfrisland med de mange vandløb langt ind i landet og den gunstige placering ved den trafikerede Nordsøkyt gav de bedste muligheder for, at der opstod et maritimt kulturlandskab, hvor den også skriftligt dokumenterede frisiske handel kunne indtage en særlig stilling. Som grænseland, og således også overgangs- og kontaktzone, udgjorde Nordfrisland åbenbart et bebyggel-

sesområde af en helt egen karakter, præget af de mange forskellige påvirkninger, der gjorde sig gældende. Hvad det angår, er forskningen endnu på et tidligt stade, og der er endnu meget, der skal udgraves, men også mange ældre fund, der skal betragtes i et nyt lys. Desuden bør man huske på, at de gængse forestillinger, der bygger på tanken om afgrænsede områder eller et enten-eller-princip, ikke nødvendigvis passer sammen med, hvordan situationen har været. Særligt i Nordfrisland har der uden tvivl hersket et fredeligt samkvem med flydende identiteter, betinget af de mange handelsforbindelser, de udefrakommende indflydelser og den store mobilitet. Et eksempel på dette er den endnu anvendte kvindelige, frisiske folkedragt, hvis stoffer og sølvsmykker i alt væsentligt går tilbage til en portugisisk-maurisk indflydelse, hjembragt af søens folk. ■

Litteratur

- Bantelmann, A.: *Die frühgeschichtliche Marschensiedlung beim Elisenhof in Eiderstedt. Landschaftsgeschichte und Baubefunde*. Frankfurt 1975.
- Bantelmann, A.: *Nordfriesland in vorgeschichtlicher Zeit*. Geschichte Nordfrieslands Teil 1, Nachdruck. Husum 2010.
- Segschneider, M.: Die Ringwälle auf den nordfriesischen Inseln. I: M. Segschneider (Hrsg.): *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrtausends n. Chr. an Nord- und Ostsee* (Symposium Föhr 2005). Neumünster 2009.
- Westphalen, P.: *Die Häuser von der frühgeschichtlichen Warft Elisenhof*. Offa-Bücher 87. Hamburg 2014.
- Wiechmann, R.: *Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig-Holstein*. Offa-Bücher 77. Neumünster 1996.

Halligerne - øer af en anden verden

Af John Frederiksen

Gennem mere end 30 år har tidligere koordinator for Det Trilaterale Vadehavssamarbejde, John Frederiksen studeret det eksotiske landskab i Det Nordfrisisk Vadehav, hvor øer ikke bare er øer. Her skelner man mellem store øer, 'die Inseln', og små, 'die Halligen'. 'Die Inseln' er gestøerne Sild, Amrum og Før samt den inddigede marskø Pelvorm. 'Die Halligen' er de ti uinddigede marskøer mellem den dansk-tyske grænse og halvøen Ejdersted.

Svømmende drømme

NÅR MAN VED HØJVANDE ser Halligerne i horisonten forekommer det som et fata morgana - at huse svømmer på havet. Når tidevandet igen har trukket sig tilbage, normaliseres oplevelsen noget: Bebyggelserne viser sig at ligge på jordhøje, som rækkevis er forbundet med lavtliggende landbræmmer - til større øer.

Indtrykket af en helt anden verden forstærkes ved ankomsten til en halvig. I se-afstand fra den 'civiliserede' verden med dens front af turisthotel-

ler eller skove af vindmøller domineres billedet herude af de åbne og græsklædte marskflader, gennemskåret af snoede tidevandsrender (loer). Og dette nøgne indtryk brydes kun af de spredte bebyggelser på værfterne, som skal sikre beboerne mod de oversvømmelser, der flere gange årligt lægger den lavtliggende marsk under vand (Landunter).

"... Her bor et elendigt folk, hvis hytter er anbragt på høje banker, der ligner talerstole. Rejst af menneskehånd og så høje, at de rager op over højeste vandstand. Når bølgerne dækker det omliggende land, ser beboerne ud, som om de sejlede. Når bølgerne er vejet tilbage, ligner de skibbrudne. Disse mennesker tilhører et folkeslag, som, hvis de var blevet besejret af Romerriget, ville blive underlagt slaveri.

Dog er det sandt: Deres skæbne er en endnu værre straf".

Sådan oplevede den romerske hærfører Plinius den Ældre sit møde med Vadehavet og dets kystbefolkning omkring Kristi fødsel. At man nu 2000 år senere stadig kan opleve selvsamme syn i nutidens højt industrialiserede samfund, understreger

Langeneß

blot Halligernes helt særegne forhold og udvikling.

En hallig er ...

... oprindeligt betegnelsen for et uinddiget marskforland, som jævnlige oversvømmes af havet, og først senere betegnelsen for en til tider oversvømmet marskø. De ti halliger i Det Nordfrisisk Vadehav er i dag et synonym for den slags øer. Imidlertid er de fleste af dem i 1900-tallet blevet befæstet med stensætninger og lave (sommer)diger. Den nu forsvundne danske ø, Jordsand, syd for Rømø var Danmarks eneste hallig. Derimod er Langli i Ho Bugt ikke en hallig - selv om den er uinddiget - da den fortrinsvis består af sand (klitter) med lidt marsk mod øst.

Den etymologiske betydning af 'hallig' synes at være flertydig. Nogle kilder henviser til, at ordet kommer af det højtyske ord for salt, 'hal(l)', som f.eks. kan genfindes i bynavnene Hallstatt i Østrig og Halle i delstaten Sachsen-Anhalt. Om saltets relation til Halligerne - se senere. Andre kilder henviser til, at 'hallig' er beslægtet med det engelske 'hill' (forhøjning). I Ordbog over det danske Sprog betegnes 'hallig' som "... en forkortelse af halligland; dvs. helligt land eller kirkejord; specielt om opskyllet, ikke inddiget land, som kirken oprindeligt havde brugsret til".

Øer født af stormfloder ...

Disse ti små halliger er de eneste tilbageblevne repræsentanter for en type beboet kystlandskab, som var vidt udbredt i middelalderen langs vadehavskysten i Nederlandene, Tyskland og til dels også i Danmark. Sidenhen har anlæggelsen af hundredevis af diger ændret marsklandskabet og forholdene for bosætning markant - undtagen her! Halligerne er i et historisk perspektiv øjeblikbilledet af de stadige forandringer, som havspejlsændringer, tidevand og ikke mindst stormfloder har forårsaget gennem tiden i dette kystområde.

Halligerne er unge af alder og netop resultatet af disse naturkræfters dynamisk opbyggende - og nedbrydende kræfter - gennem de seneste ca. 600 år. De er således ikke rester af den større, sammenhængende marskflade, som i højmiddelalderen menes at have strakt sig fra istidslandskabet på fastlandet i øst (gesten) og til Nordsøen i vest. Dette understreges bl.a. ved fund af kulturspor fra middelalderen (saltindvinding, pløjesor mv.) under flere af de nuværende halliger eller på de omkringliggende vader, som beviseligt har været en del af halliglandet indenfor de seneste århundreder.

... og gået til grunde igen

De to store stormfloder i 1362 og 1634 står som markante begebenhe-

der i Nordfrislands historie. De ændrede med ét kystlandskabets fysiognomi og dets beboeres livsvilkår radikalt, men også stormfloderne i 1717, 1825, 1962 og 1976 har sat deres synlige spor på Halligerne og i deres udvikling.

Den 'Store Mandedrukning' i 1362 menes at være den største stormflod i området i historisk tid, hvor tusindvis af mennesker skulle være omkommet. Mest 'berømt' er oversvømmelsen af handelsbyen Rungholt, hvor ca. 1.000 mennesker menes at være druknet.

I forbindelse med den 'Anden store Mandedrukning' i 1634, hvor også tusinder af mennesker omkom, forsvandt størstedelen af den store inddigede ø Strand (Alt-Nordstrand) i bølgerne - med undtagelse af mindre inddigede områder på det nuværende Pelvorm og Nordstrand, samt den centralt beliggende højmoser, Würste Moor, og Amsinck-Koog i øens NØ-hjørne. Würste Moor udvikledes i de følgende århundreder til halligen Nordstrandischmoor, og resterne af Amsinck-Koog blev til den nuværende Hamburger Hallig.

Medvirkende til katastrofernes omfang menes at have været overudnyttelsen af de bronzealderlige tørvelag under marsken, men også dræning af kogene har spillet en rolle.

Højmosetørven indeholdt store mængder salt, som efter fjernelse af den overliggende marsk tjente som grundlag for afbrænding og indampning af salt til eksport - det såkaldte frisersalt. Denne omfattende industri især i den nordlige del af området fandt sted allerede fra 1100-tallet med højdepunkt i de efterfølgende par hundreder år. Men helt frem

til slutningen af 1700-tallet blev der opgravet salttørv og sydet salt ved Dagebüll og Galmsbüll. Denne arealkrævende virksomhed sænkede hallig-overfladen, og end ikke et kejserligt forbud i 1550 fra Karl V formåede at standse denne lukrative industri.

Det berettes, at der i Ribe alene i 1638 blev handlet knap 7.000 tønder frisersalt, svarende til knap 1.000 tons salt og et opgravet areal på ca. fire hektar. Værdien af to tønder salt svarede til værdien af otte til ti tønder korn eller et kreatur. Der var således tale om meget betragtelige indtægter i forbindelse med saltindvindingen.

Naturkræfterne har sidenhen haft knap så bratte landskabsmæssige konsekvenser som stormfloderne i 1362 og 1634, men derimod en mere fremadskridende reduktion af Halligernes størrelse til følge - med årlige tab på flere meter på hver hallig. Opførelser viser imidlertid, at især de store floder i 1717 og 1825 ud over omfattende landtab også forårsagede udslettelse af hele værfter med byggesler og store tab af menneskeliv, hhv. 35 og 74 omkomne.

I sin roman 'De to Baronesser' (1849) tillægger H.C. Andersen en af hovedpersonerne følgende øjenvidneberetning fra stormfloden i 1825 på Hallig Oland:

"(...) Ak! Havet er forfærdeligt! Jeg har seet det, jeg har jo selv prøvet det i min Tid; det var Aaret 1825. Det var en Vandflod! Havet gik over alle disse Øer, Faarene matte vi drive op på Lofterne, vi selv maatte derop, og Søerne sloge mod Væggene, så Stene løsnedes og Murene faldt ned; Havet gik lige igjennem Stuerne; hvor Bjælkerne ikke faldt sammen, sad

Folk på Taget, i to Nætter sad vi der og ingen Baad kunde komme til os fra Føhr, ingen fra Marsken; o! da den første Baad kom med Brød, med Vand, fersk drikkeligt Vand, det var som vor Herre selv kom og sagde: "Nu er Alting godt!" ...".

Indtil stensætninger og sommerdiger omkring de fleste af Halligerne i løbet af 1900-tallet bremsede decimeringen, var deres samlede areal siden 1874 formindsket med ca. 650 ha, svarende til godt 20%. Går vi tilbage til begyndelsen af 1700-tallet, skønnes landtabet at være på mere end 50%!

Omvendt har ny opvækst på Halligernes lævendte sider i mindre grad kompenseret for fordums landtab. F.eks. er opvækst af forlandet mellem

Hamburger Hallig og fastlandet så udtalt, at den i dag må betragtes som en halvø.

Bolværk for fastlandet

Når man betragter udviklingen af Halligerne med nutidens briller, kan det undre, at myndighederne først efter stormfloden i februar 1825 - krydret med Frederik VI's besigtigelse af skaderne på Hooge i juli samme år - for alvor begyndte at interessere sig for sikringen af disse småøer og deres indbygges ve og vel. Og der skulle gå endnu 10 år før en landvindingskommission for første gang påpegede, at Halligernes beståen havde et højere formål, nemlig at tjene som bølgebryder for stormflodernes fortsatte angreb på fastlandskystens diger

Landunter på Langeneß, Tamenswarf. Landunter forekommer flere gange om året på Halligerne afhængig af beliggenhed og omfang af kystsikringen.

På Süderoog er der Landunter 20-25 gange om året, hvorimod Hooge har omkring tre-fem oversvømmelser om året.

Foto: John Frederiksen.

FAKTA

Halligerne - hvoraf seks er permanent beboede med omkring 250 indbyggere fordelt på 35 kunstige jordhøje (warften/ varfter/værfter) - har et samlet areal på ca. 21 km². Den største hallig er Langeneß med 107 fastboende. Gröde-Appelland er med sine ni indbyggere en selvstændig kommune - og ikke underligt: Tysklands mindste. På Süderoog sydvest for Pelvorm bor der kun to indbyggere.

- og dermed sikringen af de beboede marskområder. Denne opfattelse er fortsat ledetråden i nutidens investeringer på Halligerne, som da man for ca. 3 mio. kr. 'genopførte' den kun 6 ha store og ubeboede Hallig Habel efter stormfloden i 1981.

Efter 1864-krigen overtog Kongeriget Preussen fra 1867 forvaltningen af Hertugdømmet Slesvig og dermed også af Halligerne. Efter at mindre anlægsarbejder var blevet gennemført - bl.a. i 1872 af en stensætning på en kyststrækning på Nordmarsch (i dag en del af Langeneß) samt anlæggelse af en lav dæmning mellem Hamburger Hallig og fastlandet i 1875 - kom Halligernes fremtid for alvor på den politiske dagsorden, da den preussiske regering i 1894 besluttede at realisere omfattende, nye planer for øernes sikring og deres forbindelse til fastlandet. Dette skete dog først efter et mangeårigt pres og opråb fra halligboerne selv, anført af en privat ildsjæl 'udefra', Dr. Eugen Träger fra Vestpreussen.

Det første spadestik blev taget i 1896 med en 1 km lang stensætning omkring Oland og en 4,6 km lang dæmning derfra til Fahretoft på fastlandet. I 1899 blev en 3,5 km lang dæmning mellem Oland og Lange-

neß opført (udbedret i 1928), og de daværende to halliger Gröde og Appelland blev forbundet med en 2 km lang stensætning. Dette bevirkede, at de ad åre voksede sammen. I perioden 1911-15 blev nedbrydningen af Hooge standset ved anlæggelse af et 11 km langt sommerdige (2,2 m over Normal Nul) og en stensætning rundt om halligkanten.

Første Verdenskrig forårsagede et afbræk i gennemførelsen af den oprindelige plan og i vedligeholdelse af de allerede gennemførte projekter pga. manglende økonomiske midler. Først i midten af 1920'erne blev arbejderne genoptaget. Bl.a. opførtes i 1925-27 den eksisterende skinnebelagte dæmning mellem Oland og Dagebüll på fastlandet, som erstatning for den oprindelige til Fahretoft, der fuldstændig forfaldt under krigen, og i 1937 blev sikringen af Langeneß tilendebragt. Men man agtede at gå endnu videre: En 10-årsplan fra 1938 over anlægsarbejder langs den slesvig-holstenske kyst viser, at man også ville anlægge dæmninger mellem fastlandet og helt til Süderoog (via Pelvorm) samt til Südfall fra Nordstrand.

Efter knap 100 år, i 1967, blev den sidste af de store halliger helt befæstet, nemlig Nordstrandischmoor, efter at man allerede i 1933 også havde forbundet denne hallig med en skinnebelagt dæmning til fastlandet.

I dag er de tre ubeboede halliger, Norderoog, Habel og Südfall - samt Süderoog (én familie) - kun beskyttet med stensætninger og anlæg af slikgårde til opbygning af ny saltmarsk.

Konkluderende kan det slås fast, at havde man ikke i slutningen af 1800-tallet besluttet en sikringsplan for

Halligerne, ville dette kulturlandskab ikke have eksisteret i dag.

Sikring af et liv på Halligerne

Stormfloden i Holland i 1953, hvor omkring 1.800 mennesker omkom, og eftervirkningerne af Anden Verdenskrig i de struktursvage regioner i den vestlige del af Slesvig-Holsten var anstødssten til, at delstaten samme år udarbejdede en udviklingsstrategi og et investeringsprogram for hele Vestslesvig, det såkaldte Program Nord. For 'at holde fast i livet' på Halligerne bestod indsatsen her først og fremmest i at øge sikkerheden i beboelserne og forstærke værfterne, men også i at gennemføre en jordfordeling til modernisering af landbruget samt at forbedre infrastrukturen (vej- og havneanlæg samt vand- og strømforstyrning fra fastlandet). Sidstnævnte

også med henblik på at fremme en ny erhvervsmulighed, nemlig turismen.

Stormfloden i 1962, men også de senere i 1976 og 1981, blev fulgt op af massive investeringer, som næsten udelukkende blev finansieret gennem kombinerede regionale, nationale og EF-hjælpeprogrammer i perioden 1953-88.

Stormfloden i 1962, der var den mest ødelæggende siden 1825, står som en milepæl i Halligernes udviklingshistorie. Selvom der ikke druknede mennesker herude under denne stormflod, i modsætning til de ca. 300 omkomne inde i storbyen Hamborg, var de materielle ødelæggelser så omfattende, at den satte nye standarder for - og øget politisk fokus på - opfølgende initiativer i forlængelse af de tidligere planer fra 50'erne.

Allerede før 1962-stormfloden hav-

Udsnit af Johs. Mejers kort fra 1652 over 'Tønder Amt - tilhørende marskegne' illustrerer, at flere af nutidens koge i Nordfrisland er inddigede halliger.

de man påbegyndt en gennemgribende renovering, ombygning og nyopførelse af ca. 75 beboelser og andre bygninger. Alle beboelser fik nyt sikringsrum af beton til en højde på ca. to meter over værftets overflade og funderet flere meter ned i værftet. I tilfælde af murenes kollaps under stormflod synes overlevelsesmulighederne for beboerne nu optimale. Desuden forstærkede man de 35 beboede værfter dels ved etablering af en fladere skråning ned mod hallig-overfladen, dels ved bygning af et ringdige på toppen, så den oprindelige værftshøjde på ca. 4-4,5 m over NN blev forhøjet med ca. 2 meter.

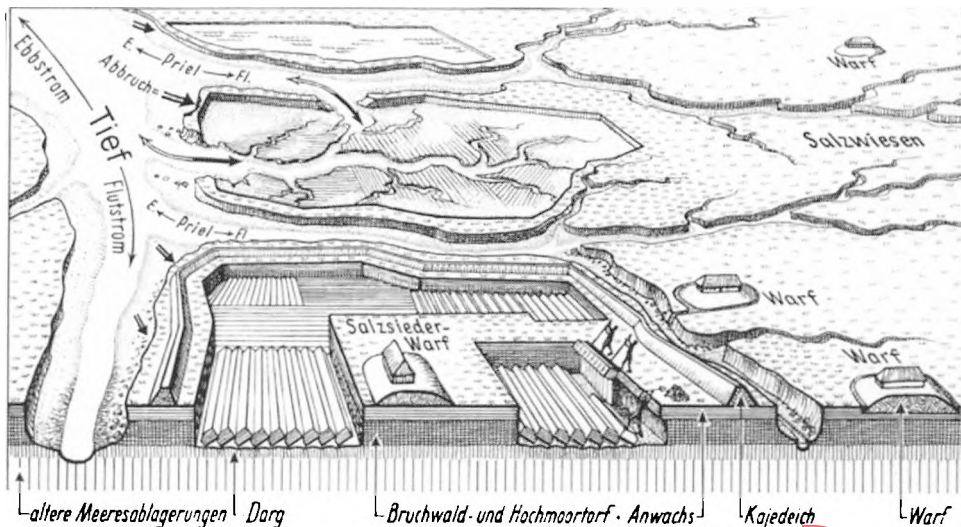
Indtil 1954 havde alle halliger været selvforsynende med strøm og ferskvand. Fra 1954 til 1976 blev de største halliger (først Oland og Langeneß, derefter Hooge og Nordstran-

dischmoor og senest Gröde) forsynet med elektricitet fra fastlandet. De mindste halliger er fortsat selvforsynende via strømgeneratorer.

Hvis en isoleret ø-verden uden fersk grundvand skal være eksistensgrundlag for mennesker og husdyr, bliver opsamling af nedbør til drikkevand et dagligt omdrejningspunkt i tilværelsen. Helt fra de tidligste bosættelser og indtil 1963 var Hallig-boerne selvforsynende, og kun i ekstreme situationer blev vandforsyningen suppleret med hjælp udefra, jf. citatet fra 'De to Baronesser'.

Den traditionelle ferskvandsforsyning på Halligerne bestod af et mindre 'gadekær' (fedding) på værftet og tilhørende opsamlingsbrønd (i klæg-blokke) med et hejseværk, som tjente til vandforsyning for husdyrene. Til ferskvand for beboerne var der ned-

Skitse over indvindingen af salt. Efter at den blotlagte salttørv var opgravet, blev den transporteret til saltsyder-værftet til tørring og afbrænding. Saltasken blev herefter udludt og saltlagen inddampet til det færdige produkt. Af 1 m³ tørv kunne udvindes ca. 24 kg salt. Gengivet efter Fisher i Bantelmann: Die Landschaftsentwicklung an der schleswig-holsteinischen Westküste, dargestellt am Beispiel Nordfriesland.

gravet en brønd med lukket bund (cisterne), der opsamlede ferskvandet fra hustagene via jordrender. De ældre cisterner var også sat i klægblokke, men sidenhen opbygget af teglsten (jf. Sønderjysk Månedsskrift nr. 1, 2014, s. 10).

Stormfloden i 1962 'drukned' alle ferskvandssystemer på Halligerne i saltvand, hvorfor man dagen derpå som første nødhjælp sejlede store mængder drikkevand ud til den nødstedte befolkning.

Allerede i 1963-64 var ferskvand fra fastlandet til Oland og Langeneß en realitet. Derimod skulle der gå endnu fem år før Hooge blev forsynet med drikkevand udefra (fra nabøen Pelvorm), og endelig i 1975-76 blev hhv. Nordstrandischmoor og Gröde koblet på. I dag er de små halliger fortsat uden direkte ferskvandsforsyning udefra.

Endelig gennemførte man en jordfordeling, som dermed afsluttede Halligernes århundrede gamle fællesdrift og organisationsform. På Hooge var en sådan jordfordeling dog allerede gennemført inden 1940, hvorefter man på Gröde som den eneste hallig fortsat har opretholdt fællesdriften.

Udgangspunktet for landbruget har til alle tider været bestemt af udnyttelsen af det frodige saltgræs, enten til høslæt eller græsning med kreaturer og får. På grund af de årlige oversvømmelser er jorden så saltholdig, at opdyrkning i dag hverken er mulig eller hensigtsmæssig. Omvendt beriges marskjorden med naturlige gødningsstoffer, og ved stadig pålejring af materialer vokser overfladen i højden med ca. 3 mm om året. Tidligere bevirkede nedbrydning af halligkan-

De middelalderlige spor efter saltindvindingen kan ses flere steder, bl.a. her ved Langeneß, jævnfør strukturerne i vaden med skitsen overfor. De efterfølgende stormfloder begravede sporene, men nutidig erosion har bragt dem for dagen igen. Spørgsmålet er: Hvornår forsvinder de helt?

Foto: John Frederiksen.

terne - og dermed den stadige decimering af arealerne - samt jordenes forskellige bonitet (f.eks. mere sandede i vest end i øst), at man hvert år omfordelte græsnings- og høslætsarealerne mellem værftets gårde og fastlagde antallet af græssende dyr og tidspunktet for udbinding og høslæt. Udgangspunkt var bl.a. den enkelte lodsejers arveforhold og øvrige erhvervede rettigheder. Processen blev styret af en kurator, hvis funktion gik på skift, og overtrædelser af bestemmelserne blev straffet.

Fremtiden med klimaforandringer

I lyset af nutidens klimaforandringer bliver Halligernes store udfordring, hvordan man skal løse den accelererende havspejlstigning og øgede stormflodsfrekvens - og dermed beboernes fortsatte sikkerhed - uden samtidig at miste det kulturlandskab, som i sig selv burde være selvskrævet som verdenskulturarv. Uden Halligernes særpræg og historiske vidnesbyrd vil nutidens dominerende livsgrundlag, nemlig turisterne, søge andre steder hen og efterlade disse småøer

som tomme skaller, hvor befolkningstallet vil fortsætte sit fald - endnu hurtigere. Og således kunne Halligernes hidtidige rolle i den overordnede kystsikringsstrategi for fastlandskysten blive en saga blot. ■

Litteratur

Andersen, H.C.: *De to Baronesser*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Kbh., 2004; efter originaludg. 1849.

Bantelmann, Albert: *Die Landschaftsentwicklung an der schleswig-holsteinischen Westküste, dargestellt am Beispiel Nordfriesland*. Die Küste, Heft 2, 1966.

Der Oberpräsident der Provinz Schleswig-Holstein (udg.): Die Küste, Heft 1, 1938.

Kühn, Hans Joachim (m.fl.): *Ein Jahrhundert Deichbau; Küstenschutz auf Hallig Hooge*. Breklum, 2013.

Riecken, Guntram: *Die Halligen im Wandel*. Husum, 1982.

Steensen, Thomas, m.fl. (red.): *Die Geschichte Nordfrieslands*. Nordfriisk Institut. Bredsted, 2010.

Wohlenberg, Erich: *Die Trinkwasserversorgung der Halligen nach der Sturmflut im Februar 1962*. Die Küste, Heft 2, 1962.

Det såkaldte pensionskvæg drives hjem over vaderne efter sommeropholdet på halligen. Billedet er fra sidst i 1950'erne. Halligernes frodige græsgange blev og bliver i vidt omfang udlejet til afgræsning med kreaturer fra fastlandet. I dag foregår transporten med båd.

Foto: Lemnart Eidelberg.

De nordfrisiske Utlande og deres særlige forvaltning

Af Gerret Liebing Schlaber

I dag udgør Nordfrislands amt (landkreds) en selvstændig enhed, der med få undtagelser og grænsearrangeringer samler hele det gamle Nordfrisland. Dette er imidlertid en nyskabelse fra 1970. Indtil da var Nordfrisland præget af en spændende mangfoldighed af forskellige administrative enheder. Ph.d. Gerret Liebing Schlaber har studeret dette kludetæppe med rødder helt tilbage i middelalderen.

Meget selvstændige retsområder

I LØBET AF VIKINGETIDEN bosatte friserne sig på øerne og på fastlandet langs Vesterhavskysten nord for Ejderen. Marsklandet var præget af mange vandløb, så mange områder fremstod som øer eller halvøer. Kampen mod havets ødelæggende kræfter hørte til de vigtigste opgaver, hvis man ville overleve i disse ellers frodige områder. Det er ikke nogen tilfældighed, at netop de to landskaber, Nordstrand og Ejdersted, der var mest udsat for stormfloder, udviklede de mest selvstændige former for selvstyre. Mens sidstnævnte i dag fremstår som en halvø med en stadigvæk udpræget selvbevidsthed, er der kun de to marskøer Pelvorm og (rest-)Nordstrand samt en række halliger tilbage af det engang så mægtige og tæt befolkede ølandskab Nordstrand. Det var især stormfloderne i 1362 og 1634, der ødelagde området. Alligevel kunne resterne helt indtil 1867 bevare deres gamle retsvaner. Helgo-

land havde en lignende status indtil 1807, da den slesvigske ø blev til en britisk kronkoloni.

Lidt mindre udsat for stormfloder var beboerne på de lidt højere beliggende områder på den yderste geest, der danner den jyske vestkysts geografiske forlængelse mod syd. I Nordfrisland har dette afsnit dog allerede tidligt været opdelt i forskellige øer. Mens Rømø trods mange kulturelle forbindelser med de sydlige naboer aldrig blev en del af det frisiske retsområde, udviklede geestøerne Sild, Amrum og Før lige som Bøking og Viding (også kaldet Horsbøl) herreder meget selvstændige distrikter, om end på en anden - og langt fra så selvstændig - måde som Nordstrand og Ejdersted. Da de frisiske Utlande, der i 1200-tallet ifølge kong Valdemars jordebog ikke sorterede under et af de tre slesvigske sysler, for alvor var blevet en del af hertugdømmet Slesvig, fulgte Vester herred ikke med. Amrum og Vesterland Før udgjorde fremover et birk, der helt indtil 1864 var en del af kongeriget Danmark og dermed delte skæbne med List, den sydlige del af Rømø og birkerne Ballum og Møgeltønder.

I de øvrige nordfrisiske fastlandsområder adskilte de administrative forhold sig ikke fra andre dele af hertugdømmet Slesvig. Kær herred (omkring Læk) udgjorde sammen med Højer, Tønder, Slogs og Lundtoft herreder den 'almindelige' del af Tønder amt. Syd for dette og Bøking herred lå

Nørre Gøs herred, der helt indtil 1785 var en del af Flensborg amt. Først på dette tidspunkt blev herredet ophøjet til det selvstændige Bredsted amt, nogle gange også omtalt som landskabet Bredsted. Sønder Gøs herred var en del af det meget store Gottorp amt, men blev i 1639 omdannet til det selvstændige Husum amt, som derefter blev suppleret med to tidligere bispefogderier og Simonsbjerg fogderi, der tidligere hørte til Nordstrand. Dette er et særdeles påfaldende eksempel på Nordfrislands yderst mangfoldige forvaltningshistorie.

Kort sagt: Indtil 1867, da den preussiske administration indførte meget mere strømlinede rets- og forvaltningsstrukturer, var Nordfrisland et kludetæppe af forskellige jurisdiktioner, der til dels nød en høj grad af selvstændighed.

For at forstå området særlige status skal vi i det følgende kaste et blik på

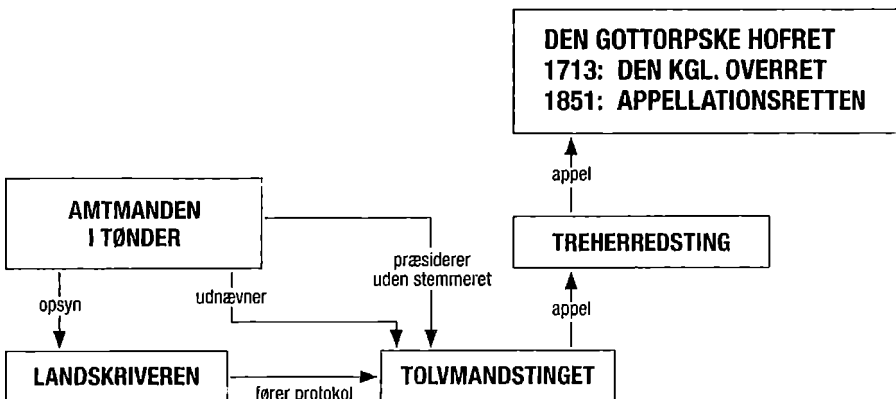
både gest-øerne, hvor amringerne og de vestlige føringer samt listboerne på Sild helt indtil 1864 var 'kongefrisere', og på de ejendommelige landskaber Nordstrand og Ejdersted.

Ejdersted og Nordstrand

Middelalderens stater var langt fra arronderede stater, som vi kender dem i dag, hvor statsforvaltningernes lange arm rækker helt ud til de mest afsidesliggende områder. Det gjaldt også kongeriget Danmark. De nordfrisiske øer blev først lidt efter lidt en del af kongeriget Danmark hhv. hertugdømmet Slesvig. Ganske vist omtales Nordfrisland i kong Valdemar II's berømte jordebog fra 1241, men lige som det dengang tyndt befolkede Fredslet (området mellem Danevirke, Slien og Ejderen) var de frisiske Utlande (de ydre landområder) ikke omfattet af sysselinddelingen. Imidlertid kendte man allerede herredssystemet. Herreder

Viding og Bøking herreder havde som de eneste underretsdistrikter i hertugdømmet hverken en kæmner, landfoged eller herredsfoged som lokal retsbetjent, bortset fra i ganske korte perioder. Efter Gerret Liebing Schlaber: Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca. 1460-1864.

Retsplejen i marskherrederne

som underrets- og politidistrikter er en ældgammel form for administrativ inddeling, som kun kendes fra Danmark (inklusive Slesvig).

Ejdersted var den sydligst beliggende del af utlandene. Oprindeligt bestod den af tre øer, kaldet Trelandene, nemlig det egentlige Ejdersted med Tønning i øst ved Ejderens udmunding, Everschop med Garding i midten og Utholm med Tating og gestområdet ved Sct. Peter og Ording i vest. Selvom de tre områder ikke blev betegnet som herreder, havde de samme status. Efter en række landtab blev Utholm og Everschop samlet til landskabets vesterdel, mens det gamle Ejdersted udgjorde østerdelen. Kirkesognene havde en særdeles stærk stilling i lokalforvaltningen. Begge landskabsdele udgjorde selvstændige underretsdistrikter. Hvis man ankede en dom, fungerede den respektive anden landskabsdels domstol som højere instans. Dommerne (rådmændene) ved disse 'landretter' blev udpeget lokalt for et år, men fra 1572 ansatte hertugen dem på livstid. De skulle dog fortsat være lokale folk.

Allerede i middelalderen havde man dømt efter gamle frisiske sædvanerettigheder. Da kong Abel i 1252 forsøgte at opkræve afgifter og for alvor at indlemme Trelandene i sit magtområde, blev han slået ihjel på halvøen. Fremover knyttede landskabet tættere bånd til hertugerne i Slesvig. I 1426 blev Ejdersteds landskabsret nedskrevet under titlen "den rette sandheds krone". I 1466 blev den suppleret med en landretsordning. Selvom den ikke omfattede mere end 20 paragraffer og dermed slet ikke kunne danne et retsgrundlag for alle retstilfælde, bevarede den formelt sin

gyldighed helt frem til 1899 (lige som Jyske Lov for Slesvigs vedkommende og endog Danske Lov af 1683 for kongefrisernes og de gamle kongerigske enklavers vedkommende), da Det Tyske Rige indførte en ensartet civiljustitskodeks, den 'borgerlige lovbog' (Bürgerliches Gesetzbuch).

Landskabsforsamlingen bestående af lensmænd fra samtlige sogne ordnede landskabets administration og traf de vigtigste beslutninger. Med nyordningen i 1572 blev dens stilling yderligere styrket. Forvaltningschefen var stalleren, som blev udpeget af landskabsforsamlingen og udnævnt af de centrale myndigheder. Han havde dog ikke stemmeret ved landskabsforsamlingen. Selvom han var lokal, var han i meget højere grad øvrighedens repræsentant frem for landskabets. Det samme gjaldt digegreven, der skulle koordinere vedligeholdelsen af digerne - en af de vigtigste opgaver i området. Amtmanden i Husum førte som overstaller det overordnede opsyn.

Mange af disse strukturer fandtes også i landskabet Nordstrand. En forskel var imidlertid, at man havde en anden retsordning. Også her dømte man efter gamle frisiske sædvanerettigheder, der på et ukendt tidspunkt blev samlet under titlen 'Siebenhardenbergeliebung'. Det er uklart, hvilke herreder der oprindeligt var omfattet af syvtallet. Meget taler for, at det kun var tre af Nordstrands fem herreder (Vyriks, Beltring og Pelvorm), idet Edoms og Lundenbjerg herred i 1411 var undtaget områdets pantsættelse. På dette tidspunkt var området for længst blevet en fast bestanddel af hertugdømmet Slesvig. Især under hertug Hans den Ældres styre (1544-

1581) blev der gjort anstrengelser for at gøre ordningen mere entydig, ikke mindst til fordel for landsherrens kontrolmuligheder. Også de to nævnte herreder var underordnet Nordstrands lov. Da Vyriks og Lundenbjerg herreder blev lagt under Beltring hhv. Edoms herred, var antallet af herrederne under denne retsordning igen reduceret til syv inklusive de nedenfor nævnte områder.

Efter stormflodskatastrofen i 1634 fortsatte resterne af Pelvorm og Beltring herreder som et selvstændigt landskab, Pelvorm, mens landskabet Nordstrand blev reduceret til de snart geninddagede dele af Edoms herred. Begge steder havde man en staller samt amtmanden i Husum som det øverste opsyn, men ellers var strukturerne mindre udviklede end på Ejdersted. Fra de to retterting kunne man appellere direkte til Overretten på Gottorp Slot hhv. (efter 1851) til Den Kongelige Appellationsret i Flensborg.

Hverken Ejdersted eller Nordstrand udgjorde helt ensartede områder, idet enkelte gårde og de tilhørende besiddelser fik status som adelige godser lige som f.eks. godset Toftum i Viding herred. Derudover fik mange af de områder, der blev inddiget på ny fra slutningen af 1600-tallet, status som oktrojerede koge; det betød, at de udgjorde selvstændige mini-landskaber, der selv kunne vælge deres retsordning. Oven i købet fik Tønning og Garding i 1590 status som købstæder og gled ligeledes ud af landskabets jurisdiktion.

Konge- og hertugfriseres sydvest for Tønder

De øvrige fire herreder under Nordstrands 'Siebenhardenbeliebung' var

Nordvest og Øster herreder, der udviklede sig til landskaberne Sild og Østerland Før, og på den anden side Bøking og Viding (Horsbøl) herreder, der var blevet landfaste. I modsætning til Nordstrand udgjorde de ikke selvstændige landskaber, men var sideordnet de øvrige herreder under Tønder amt. Alligevel havde de på mange måder en særstilling: Sild og Østerland Før havde hver deres landfoged, hvis funktion mindede lidt om stallerens på Nordstrand. Han var den lokale forvaltningschef, politimester, oppebørselsbetjent (fra 1772) og formand for både rettertinget (dog uden stemmeret) og rådmandskollegiet, der blev valgt af de lokale grundejere. Endnu mere udviklede var forholdene i Bøking og Viding herreder, der havde deres egne landskrivere. Disse førte protokol ved rettertinget og var oppebørselsbetjente, mens fem hhv. tre lokale lensfogeder ordnede politiopsynet og ordnede områdets forvaltning sammen med en række lokale herredsfuldægtige.

Rettertingene i alle fire enheder bestod af tolv rådmænd, der efter forslag fra de lokale fuldmægtige blev udnævnt af amtmanden i Tønder. I de to marskherreder var han også tingets formand, om end uden stemmeret. Som appelinstant fungerede det såkaldte treherredsting: Når der blev anket en dom fra et af de fire tolvmandsting, skulle rådmændene fra de tre andre områder tage sig af sagen. Først herefter kunne der appelleres til Overretten på Gottorp Slot. Treherredstinget mindede lidt om retsordningen i landskabet Ejdersted, men var ellers enestående i hele hertugdømmet.

Skønt Før aldrig har været en særlig

Hans den Ældres landret for Nordstrand fra 1572 var skrevet på plattysk. I 1670 lod præsten og historikeren Anton Heimreich fra Nordstrand trykke en højtyisk oversættelse, som indtil 1900 forblev grundlaget for retshåndhævelsen i det nordfrisiske område.

Foto: Nordfrisk Institut, Brodstedt.

stor ø, udviklede administrationen og retsplejen i hhv. Vester og Øster herreder sig allerede fra middelalderen vidt forskelligt. Vester herred var allerede i senmiddelalderen blevet en del af Kongeriget og kom aldrig før 1864 til hertugdømmet. Ganske vist havde man lige som nabodistrikterne et tolvmandsting og en egen landfoged, men i 1697 sørgede Danske Kancelli og amtmanden i Ribe for en omdannelse af rets- og forvaltningsstrukturene. Vesterland Før inklusive Amrum blev omdannet til et birk, hvor birkefogeden (landfogeden) fik omfattende fuldmagter. Ifølge et regulativ fra 1750 var det fremover 40 lokale regnskabsmænd, der skulle ordne oppebørsels- og regnskabsvæ-

senet og hjælpe birkefogeden med forvaltningen. På friserøen var man ofte utilfreds med todelingen, der blandt andet gik tværs gennem øens midtersogn og øens centrale kirkeby Niblum. Men alle forsøg på at forene Vesterland Før-Amrum og Østerland Før strandede helt indtil 1864.

Til sidst skal nævnes List på Silde nordlige ende, der allerede i middelalderen var kommet til Ribe. Beboerne var lige som de kongeriske Rømboere tingpligtige ved Ballum birk, der ellers siden 1661 var en del af grevskabet Schackenborg. Selvom List sorterede under Kejtum sogn, fordi landsbyen tidligt havde mistet sin kirke, deltog beboerne ikke i landskabet Silde administration. Også efter

den preussiske administration Ejderstedes særstilling. Landkredsen Ejdersted eksisterede helt indtil 1970.

Pelvorm og Nordstrand blev i 1867 sammen med de gamle amter Husum og Bredsted samt alle her beliggende godser, koge og købstæder samlet under det nye Husum landkreds. Det gamle Tønder amt blev ligeledes lavet om til en landkreds, også her inklusive alle koge og godser samt selvfølgelig købstaden Tønder. Også de tidligere kongerigske enklaver plus hele Rømø kom til Tønder landkreds. Efter grænsedragningen og delingen i 1920 fortsatte den sydlige del inklusive de tre friserøer som Sydtønder landkreds med jernbaneknudepunktet Nibøl som administrativt centrum.

Sidst i 1960'erne begyndte man i hele Tyskland at oprette større administrative enheder. I Slesvig-Holsten blev antallet af landkredse reduceret fra 17 til 11. Ved denne lejlighed lykkedes det at samle et nogenlunde ensartet Nordfrisland for første gang i dets lange historie. Bortset fra nogle grænsearrangeringer udgjorde området fremover en ensartet landkreds med den markante bilnummerplade 'NF'. Mange frisere blev dog skuffet over, at friserøen Helgoland, der i 1890 var blevet tysk, forblev ved den fjernt beliggende landkreds Pinneberg nordvest for Hamborg.

Var det så afslutningen på mangfoldigheden i den nordfrisiske forvaltning? Det var det i hvert fald ikke på det lokale plan. Landkredsen med sine 164.000 indbyggere og et areal på 2.082 km² er fortsat opdelt i ikke færre end 133 kommuner. Ganske vist blev der i 2008 oprettet større amtsdistrikter, der varetager den overordnede administration for de underordnede politiske kommuner, men bortset fra en større kommunesammenlægning på øen Sild lykkedes det ikke at skaffe større kommunale enheder. En række kommuner har ikke engang 70 indbyggere. En af dem er Elisabeth-Sophie Kog med kun 46 indbyggere, deriblandt Slesvig-Holstens tidligere regeringschef Peter Harry Carstensen. Den lillebitte kommune, der i 1771 havde fået status som oktrojeret kog, nægter fortsat at blive forenet med resten af øen Nordstrand, der udgør en kommune med 2.200 indbyggere. Men også de gamle kongefrisere bor i til dels bittesmå kommuner; for eksempel har Vitsum på det vestlige Før også kun 46 indbyggere. Bortset fra Vyks 4.200 indbyggere fordeler øens 4.100 øvrige beboere sig på ikke færre end 15 landkommuner. Selvom de gamle retsområder for længst er borte, spiller de historiske afgrænsninger stadigvæk en stor rolle på det lokale plan i nutidens Nordfrisland. ■

Landbruget på de nordfrisiske øer og halliger i ældre tid

Af Carsten Porskrog Rasmussen

Landbrug og landbosamfund på de nordfrisiske øer og halliger var ikke alene anderledes end i resten af Slesvig, men også præget af store forskelle fra ø til ø. De inddigede marskøer Nordstrand og Pelvorm var præget af storbønder og intensivt landbrug, mens man på Før, Amrum og Sild fandt et meget stort antal smålandbrug, der mest tjente til selvforsyning. Begge steder var der dog både korn og kvæg. Halligerne derimod havde et landbrug, der udelukkende handlede om dyrehold. Overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen har set på de særlige forhold, der gjorde sig gældende fra 1500-tallet til første halvdel af 1800-tallet.

MARSKØERNE NORDSTRAND og Pelvorm, gestøerne Sild, Før og Amrum og halligerne Gröde, Oland, Langeneß m.v. hører alle historisk til det frisiske område, om end det i dag kun er i den nordlige del, at de frisiske dialekter stadig lever. Landbrugs-historisk går der imidlertid andre skel gennem området. Før den store stormflod i 1634 repræsenterede den inddigede marskø Nordstrand én slags landbrug og landbosamfund, de uinddigede halliger en anden og de nordlige øer, hvor bebyggelsen ligger på en gestkerne, en tredje. Efter 1634 blev det endnu mere kompliceret, da de tre dele af Nordstrand, som det lykkedes at redde, fik hver sin model, hvoraf den ene var en ny - fjerde - variant. Disse store forskelle må ses som tilpasninger til de vilkår, naturen

bød, men fik så hver deres egen dynamik.

Nordstrand og Pelvorm

Før den store stormflod i 1634 var Nordstrand landbrugsmæssigt langt den vigtigste af øerne. Dens areal var godt 40.000 demat eller ca. 200 kvadratkilometer. Det svarer til to tredjedele af Als. Nordstrand var imidlertid meget tæt befolket. Umiddelbart før stormfloden rummede marskøen 1.672 gårde og huse med 8.756 beboere. Antallet af gårde og huse svarer omtrent til Als og Sundeved tilsammen ved samme tid. Nordstrand var både meget frugtbar og meget intensivt drevet.

Nordstrand var næsten ren marsk. Kun mod nord havde den hestekoformede ø en lille kerne af højere sandjord. Allerede i middelalderen var øen helt omgivet af diger. Inden for dem havde der udviklet sig et særligt selvstyrende samfund, men også en form for jordeje, som øen havde til fælles med andre frisiske områder, men som var anderledes end i resten af Slesvig. På Nordstrand var hvert jordstykke helt individuelt, så det frit kunne købes og sælges, og så al brugsret tilhørte én person. Gårdene lå heller ikke i landsbyer, men spredt. Det ligner Ejdersted og Viding herred syd for Tønder, men er meget anderledes end det meste af Sønderjylland, Danmark og Nordtyskland.

Den præcise jordfordeling før stormfloden kender vi ikke, men vi ved, at den var meget ulige, og at der fandtes

en elite af rige storbønder. Hans Laurenzen i Königsböll ejede 700 demat - omkring 350 hektar. Det er ufatteligt meget. Alligevel var han teknisk set bonde. Det var langt de fleste af øens indbyggere. Konger og hertuger havde dog adlet to slægter i 1400-tallet. Én af dem, slægten Leve, ejede godset Morsum på over 600 demat, som den solgte til Rantzauerne i 1592. Det tilhørte denne højadelige slægt, til det gik under i 1634.

Samtidig var landbruget både intensivt og alsidigt. De fleste tænker på kvæg, når man taler om marsk, og det er heller ikke helt forkert. Præsten Johannes Petreus berettede sidst i 1500-tallet, at øens bønder årligt kunne sælge 600 fede okser. Det er ganske mange, men dog mindre end én pr. bonde, og meget tyder på, at agerbrug betød mere. Petreus beretter, at man dyrkede rug og havre på den dårligere jord, men hvede, byg, havre, bønner og ærter i den fede klægjord, og det krævede ikke anden gødning end "bønnernes fede stængler, nedfaldne blade og rødder". Petreus tog fejl i den forstand, at der ikke er megen næring i bønnestager, men ærter og bønner binder kvælstof fra luften og er dermed særdeles gode i et sædskifte med korn. Han havde derfor ret i, at man kunne klare sig uden anden gødning.

Det meste af denne herlighed forsvandt med den store stormflod i 1634, som ramte Nordstrand ufatteligt hårdt. Tre fjerdedele af indbyggerne og måske 50.000 husdyr druknede, og tre fjerdedele af øens gårde og huse blev ødelagt. Hvad det sidste angik, gjorde de næste år det kun værre, for de overlevende måtte opgive at geninddige det meste af øen. Kun det sydvestlige hjørne klarede de for egen kraft.

Det gamle sogn Pelvorm blev på den måde til en ø for sig. Her genskabtes et samfund, der byggede på de gamle rammer. I 1706 havde øen 211 jordejere og i alt 5.518 demat landbrugsjord. Det er i gennemsnit omkring 25 demat til hver. Det er ganske meget, men fordelingen var skæv. De 25 rigeste havde hver over 60 demat og sad tilsammen på 42% af jorden, mens 79 bønder i den anden ende af skalaen måtte nøjes med under ti demat hver og tilsammen kun rådede over seks procent af jorden. Halvdelen af øens jordejere lå dog i en midtergruppe af jævne til solide bønder med ti til tres demat, og de deltes om halvdelen af øens jord.

Landbruget var intensivt og næsten rent agerbrug. I årene omkring 1700 solgte øens bønder ud over en del byg og havre store mængder af raps, der var kommet ind som ny afgrøde sidst i 1600-tallet. Omkring 1825 dyrkede øens landmænd byg, havre, hvede, raps og bønner. At landbruget var intensivt ses af, at en stor del af jorden var under plov og udbytterne meget høje for tiden. Bønderne holdt også både heste, køer, svin og får i ganske store tal, men agerbruget vejede forholdsvist stadig langt tungere end kvægbbruget.

Det ny Nordstrand

Pelvorm var ikke den eneste del af det gamle Nordstrand, som kom bag diger igen, men det var den eneste del, hvor det skete nogenlunde som før. I den modsatte ende af øen prøvede indbyggerne også, men måtte give op, da de første forsøg blev ødelagt af nye stormfloder. Nogle blev hængende som en slags halligbeboere på den højeste del af jorden, men i 1652 benyttede her-

Johannes Wittemacks kort fra 1640 over Nordstrand før stormfloden. NB! Vest opad. Man ser, at gårdene ofte ligger på rækker, men ikke i landsbyer. Gengivet efter Müller/Fischer: Das Wasserwesen an der schleswig-holsteinischen Nordseeküste.

tugen af Gottorp sig af en radikal fortolkning af det gamle mundheld: "Den der ikke vil dige, må vige". Han erklærede, at beboerne havde fortabt deres ret, når de ikke magtede at få jorden bag diger, og overlod så retten til jorden til et nederlandsk konsortium. Det fik inddiget én kog i 1653, én mere i 1657, en tredje i 1663 og omsider også en fjerde i 1691. De fire koge var på 4.999 demat - lidt mindre end Pelvorm og ca. en ottendedel af det gamle Nordstrand. Tilsammen udgjorde de en ø, der fik det gamle navn.

Øen tilhørte de pengemænd, der havde investeret i geninddigningen. Det var helt overvejende katolske personer og institutioner i Nederlandene. Jorden var på meget få hænder. I 1718 var der kun 26 jordejere, men de 16 havde til gengæld 100 demat eller mere hver, to kirkelige institutioner

endda hver mere end 500 demat. Bemærkelsesværdigt nok var det en lige så snæver gruppe, der drev jorden - nogle som ejere, de fleste som forpagtere. Ved siden af dem rummede øen et stort antal jordløse landarbejdere.

Øens ejere og de fleste af de større forpagtere var katolikker, og derfor fik øen også en katolsk menighed fra 1662. Derimod var de fleste landarbejdere mere lokale - og lutheranere. De havde også en kirke på øen, som øens katolske ejere imidlertid havde patronatsret til! De havde i det hele taget meget vidtgående beføjelser - stort set som en adelig godsejer i det sydøstlige Slesvig. Kun var beboerne ikke livegne, men frie, og de arbejdede ikke som hovbønder, men som lønarbejdere. Fra slutningen af 1700-tallet gik udviklingen dog i retning af ejerforhold, der mere ligner Pelvorm, så en stigende del

af jorden blev ejet af lokale landmænd.

Landbruget var intensivt som på Pelvorm og havde også hovedvægt på agerbrug. Således holdt fire af øens største gårde omkring 1680 henholdsvis 13, 17, 18 og 20 heste, men de tre af dem holdt kun 8-10 køer, den sidste 24 kreaturer i alt. Det var en besætning, der mere skulle skaffe kræfter til at pløje jorden end producere smør, ost og kød. I 1757 hedder det i en beskrivelse: "Indbyggerne dyrker raps, hvede, ærter, bønner, havre, vinter- og sommerbyg, og ikke mindre finder man den skønneste græsning til kvæg". Her betones altså både agerbrug og kvægavl, men dog stadig med vægt på det første. Jordens koncentration på få store gårde og specialiseringen i en række produkter peger desuden på, at landbruget her var om muligt endnu mere markeds- og eksportorienteret end landbruget på Pelvorm.

Gestørerne

Øerne Sild, Før og Amrum var meget anderledes end Pelvorm og Nordstrand. Det var de allerede fra naturens hånd. Deres kerne er gamle bakkeøer, som imidlertid i vest gradvis er udvasket til ren sandjord, der er føget op til klitter, mens der til gengæld i varierende grad er tillagt marsk mod øst (for Førs vedkommende snarere mod nord). Førs marsk er langt den største og blev omgivet af et havdige i 1500-

tallet. Øerne blev mest udnyttet sådan, at den bedste del af gestjorden var ager, den bedste marsk eng, mens den ringere gest og marsk var græsning. Bønderne boede i tætte landsbyer på gesten.

Ager og eng var helt individuel, græsningen derimod overvejende fælleder, hvor hver bonde havde en bestemt anpart, der blev udmålt som ret til at græsse et antal dyr. Skønt agerjorden ikke var særlig frugtbar, blev den typisk drevet intensivt med korn år efter år - typisk ét år med byg og to år med rug og så forfra igen. Den ensidige indretning på rug og byg er tegn på, at landbruget tjente til selvforsyning. Den konstante dyrkning kunne lade sig gøre, fordi man tilførte jorden tang og gødning fra dyrene. Husdyrbruget handlede om malkekøer, får og svin. Stude var der ikke overskud til at producere. Derimod var der forholdsvis flere får end de fleste andre steder. Også det peger på, at selvforsyning var hovedsagen.

Denne indretning af landbruget

Alt-Katholische Pfarrgemeinde Nordstrand.

Kort over Nordstrand m.m. af digegevre Quirinius van Indervelden. NB! Øst opad. Man ser de tre øer, der var tilbage efter stormfloden: Nederst Pelvorm, midt i halligen Nordstrandischmoor og øverst det nye Nordstrand.

hænger også sammen med, at brugene var små. I 1613 havde hver gård på Sild i gennemsnit 15 demat ager og eng, hvert brug på Østerland Før 13. Det var allerede småt, men gennem de næste århundreder blev ejendommene endnu mindre. Man delte nemlig jorden mellem alle børnene, når der skulle skiftes arv. Omkring 1800 var man på Vesterland Før i gennemsnit nede på omkring 5 demat. Kun en tiendedel af landbrugene her havde over ti demat, kun sølle to procent over tyve.

Denne ekstreme opdeling af jorden var kun mulig, fordi landbrug ikke var øernes hovederhverv. Det var søfart, herunder især hvalfangst. I 1769 angav to tredjedele af Førns voksne mænd og tre fjerdedele af Amrums søfart som erhverv. Landbruget var blevet et bierhverv, som blev passet af kvinder, børn og ældre mænd. Omvendt var jord den sikre base, som alle helst skulle have, og som man ofte investerede i, når man tjente penge på havet. Resultatet var blevet tæt befolkede øer, hvor jordbesiddelsen var ekstremt fragmenteret, og de små intensivt drevne jordlodder og besætninger mest sikrede en del af den daglige kost.

Halligerne

Nordstrand og Pelvorms landbrug lå bag diger, mens Silde, Førns og Amrums gårde og agerjord lå på et naturligt højere land. Før havde også sin inddigede marsk. Halligerne derimod havde og har hverken den ene eller den anden slags beskyttelse. Selve gårdene er lagt på værfter, der skal sikre mod stormflod, men resten af de små øer var ganske vist over dagligt højvande, men ved storm skyllede havet ind over halligerne. Værfterne rummer ofte flere gårde og er dermed en slags små landsbyer, om end der er forskel fra hallig til hallig.

Halligernes oprindelse er noget forskellig. Først efter stormfloden 1362 skilte de sig ud af det øvrige Utland, og stormfloden 1634 ændrede yderligere på det ved at splitte én stor hallig op i fire, der i dag udgør halligerne Langeneß og Oland, og ved at efterlade en uinddiget høj stump af Nordstrand, der blev til halligen Nordstrandischmoor. Ud over disse tre er halligerne Oland og Gröde af betydning - og gamle som selvstændige samfund. De øvrige halliger er ganske små, og kun to af dem i dag beboet.

De mennesker, der boede på halligerne, udnyttede havet på mange måder og fangede både fugle og fisk, men de drev også landbrug. Agerbrug var stort set umulig, når jorden med mellemrum blev skyllet over af havet i storm og voldsomt vejr, så landbruget

Den katolske menighed på Nordstrand har en række skatte. Her overtræk til kalk.

kom alene til at bestå af husdyrhold. Man holdt især køer og får, mens der ikke var grund til at have heste, når man hverken skulle pløje eller kunne køre ret langt. Flere vedtægter rummer i øvrigt forbud mod at holde heste, stude og gæs - utvivlsomt fordi de skadede de sårbare græsarealer.

Jorden på halligerne var længe en slags fælles overdrev for halligens gårde, hvis rettigheder var nøje udmålt som anparter, der gav ret til at holde så og så mange dyr. Nye regler - en slags landsbyvedtægter - blev vedtaget enten for et enkelt større værft eller flere ad gangen i 1800-tallet - i et tilfælde på Langeneß endda så sent som i 1914! De handler helt overvejende om regulering af den græsning, landbruget var afhængigt af. Græsningen blev udmålt i anparter, typisk formuleret som et hoveds græsning, der igen blev underinddelt. En vedtægt fra Hallig Hooge specificerer, at et hoveds græsning er lig én ko, to kvier, fire får, seks kalve eller otte lam.

Heller ikke halligerne var noget lighedssamfund. På Hanswarf på Hallig Hooge var der i 1821 i alt 14 anparts-ejere, hvoraf fire havde ret til 8-12 hoveders græs, tre til 2-4 hoveder og resten mindre end to hoveders græs. De mange ulige anparter hænger blandt andet sammen med arvedelinger, og nogle kunne havne på andres hænder end de lokales. På Norderhörn-delen af Langeneß var der 1823 seks lokale parthavere, hvoraf én havde ret til hele 20 hoveders græs, tre til 9-12 hoveder og de sidste to til 4-6 hoveder, men der var hele ni andre parthavere, hvoraf én havde ret til godt fem hoveders græs - altså lige så meget som de to lokale med mindst ret - mens resten havde fra en del af et hoved til godt tre hoveders

anpart. I alt havde de fremmede parthavere omkring en femtedel af græsningsretten. De har enten kunnet sætte nogle få dyr ud på Norderhörn eller leje deres anpart ud til de lokale.

Ligheder og forskelle

Samfundene på de nordfrisiske øer og halliger har alle frisisk rod, men har alligevel udviklet sig påfaldende forskelligt. Landbrugsmæssigt er det eneste virkelige fællestræk den meget skæve jordfordeling, som må forklares dels ved forskelle, der er vokset ud af investeringer i diger, dels ved arve- og købsregler, der har gjort det muligt at opsplitte og samle jord på en anden måde end i de gamle landsbysamfund. Både på marsk- og gestøerne var al værdifuld jord rent individuel, mens halligerne omvendt i grunden var almindinger! Det er umiddelbart meget forskelligt, men ingen af delene rummer den blanding af individuel og kollektiv ret til samme jord, som vi kender fra landsbyerne før udskiftningen i Sønderjylland og Danmark uden for marsken. I Nordfrisland var det mere enten-eller end både-og.

Men ellers var landbruget tydeligt tilpasset de forskellige muligheder: et intensivt, specialiseret og markedsorienteret agerbrug bag marskøernes diger, et selvforsyningslandbrug, der supplerede indtægten fra søfarten, på gestøerne, og et rent husdyrbrug på halligerne, som i sin natur også måtte være forholdsvis markedsorienteret, da beboerne måtte købe sig til korn. ■

Litteratur

Rasmussen, Carsten Porskrog: *Det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830*, 2013.
Rheinheimer, Martin: *Die Dorfordnungen des Herzogtums Schleswig, I-II*, 1999.

Før og Sild - to nordfrisiske turistøer

Af Mogens Rostgaard Nissen

De nordfrisiske øer Før og Sild har gennem de seneste 150 år været stærkt præget af turisme, som i høj grad har drevet den økonomiske udvikling på øerne. Der er blevet etableret hoteller og pensionater med mange arbejdspladser på begge øer. Men også indirekte spiller turismen en vigtig rolle, fordi omsætningen hos håndværkere og forretningsdrivende er afhængig af den. Med afsæt i turismen har forskningschef Mogens Rostgaard Nissen set på den økonomiske og sociale udvikling på de to øer.

ALLEREDE I 1819 blev der etableret et havbad i Vyk på Før. I de første år var besøgstallet beskedent, men fra 1839 besøgte den danske kong Christian VII og kongefamilien øen flere somre i træk. Derfor gav han tilladelse til, at havbadet fik navnet 'Wilhelminen-Seebad' efter datteren, prinsesse Wilhelmine. Det var med til at tiltrække overklassen fra Danmark og hertugdømmerne.

Op gennem 1800-tallet var der en opfattelse af, at det var sundt at bade i salt havvand, ligesom den friske nord-søluft blev anset som god for helbredet. Derfor var der en gryende interesse hos samfundets elite for at bruge nogle uger om sommeren på øerne. I første omgang var det især Før, der trak, men senere i 1800-tallet kom også Sild og Amrum med, ligesom der på Fanø og Rømø i 1880'erne og 1890'erne blev skabt fashionable badesteder.

I midten af 1800-tallet var de vanskelige trafikale forhold til og fra øerne en stor udfordring og med til at be-

grænse antallet af besøgende. Det var en strabadserende tur, uanset om man kom fra København og Øerne eller fra Holsten. H.C. Andersen, der besøgte kongefamilien på Før i august 1844, beskriver i sin dagbog de besværligheder, han blev udsat for på rejsen. Han fortæller først om turen med hestevogn fra Flensborg til Dagebüll, hvor han skulle med færgen til Vyk; der var koldt og øde, men samtidig blomstrede lyngen smukt. Han beskriver også den dårlige vej, og "flere Steder var der lagt Bretter paa Veien, som Fodgjængere kunde gaae paa; ét Sted var Veien en heel Flod vi skulde igjennem".

En ting var den elendige vej, noget andet befolkningen. I den første frisiske landsby, han passerede igennem, noterede han: "Folkene ere lidet høflige, ikke en eneste Hils og hilsede man dem fik man et kort Nik, Ingen toge Hattene af". Da han senere kom til Dagebüll, var han heller ikke videre begejstret: "Kom Kl. 12 til Dagebül, et uselt Hul; uvenlige Folk". Selve færgeoverfarten forløb roligt, men to dage tidligere havde "Dampskibet med Prindserne, været nærved at strande". Han var altså ikke fuldstændig overbevist om, at den korte færgetur til Før var ufarlig.

Var rejsen en stor udfordring for H.C. Andersen - og andre besøgende - i midten af 1800-tallet, var opholdet på Før til gengæld dejligt. Han beskriver hvordan "jeg vandrede om i Dynerne; de saae ud som en storartet Kirkegaard, de grønne Duskplette Marehalm var Gravenes Stads; een Sandbanke stod som

en Pyramide". Andre steder i dagbogen sammenligner han landskabet med naturen i Afrika og på Grønland. Han var også helt anderledes positiv over for befolkningen i Vyk, end han havde været i forhold til befolkningen på fastlandet. Man talte frisisk, og samtalerne drejede sig om sejlads til Holland og om hvalfangerture til Grønland. Kvinderne "bære røde Fess under Tørklædet, de ugifte Piger deres bare, flettede Haar". Andre steder beskriver han øens folkløse - dansene, folkedragterne, forholdet mellem mænd og kvinder osv.

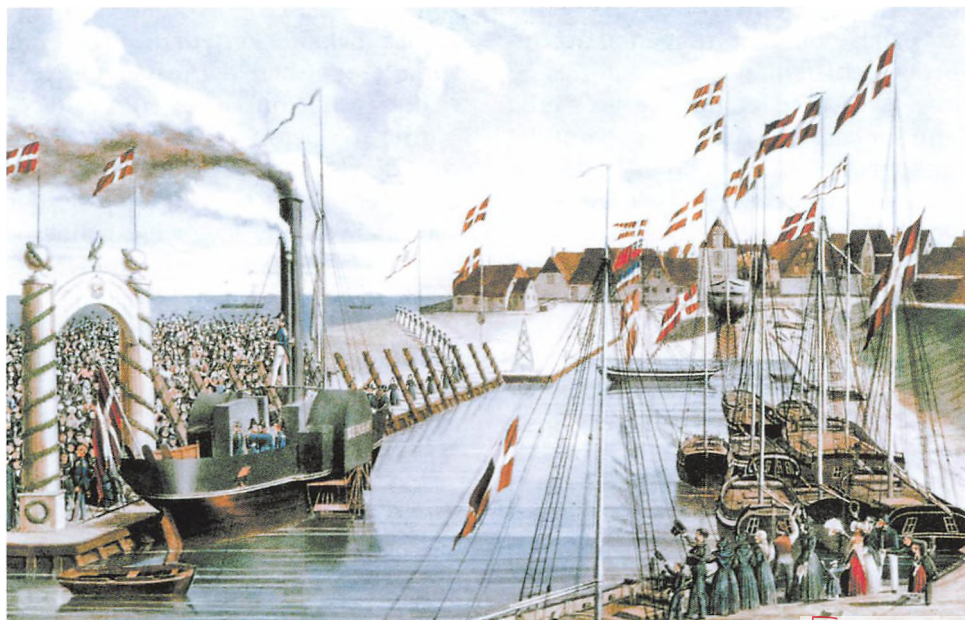
Årtierne efter øernes overgang til Tyskland

H.C. Andersens beskrivelse viser tydeligt, at antallet af besøgende på Før fortsat var meget beskedent. Befolkningen var stadig mest beskæftiget

med landbrug, fiskeri og søfart. Sådant var det også i 1864, hvor de friske øer efter det danske nederlag i krigen kom til at høre under Preussen - og fra 1871 Tyskland. Det fik på længere sigt betydning for de investeringer, der blev foretaget på Før og Sild, og for antallet af besøgende på øerne.

Transportforholdene blev løbende forbedret i sidste halvdel af det 19. årh., og det var væsentligt for, at øerne kunne tiltrække især tyske turister. Fra Hamborg kunne man i 1850'erne enten sejle via Helgoland til Før, eller tage toget til Rendsborg, sejle til Frederikstad og derfra tage en hestevogn til Dagebüll. Først i midten af 1880'erne blev den såkaldte Marschbahn forlænget, hvorefter det var muligt at køre med tog til Husum, Bredsted og Nybøl eller videre nordpå mod Tønder og Ribe. Banen forbandt Nordfrisland med Hol-

Christian VIII ankommer til Før med hjuldampere 'Eider' sommeren 1842. Den festlige modtagelse er gengivet på litografi af Sievert Steenbock i 1844.

*Færgen Frisia,
der sejlede mellem
Munkmarsch og
Højer i 1920.*

sten og Hamborg, og fik stor betydning for områdets økonomiske udvikling. Fortsat skulle turisterne dog sejle med en færge det sidste stykke; de, der skulle til Før, tog færgen fra Dagebüll eller Husum, mens de fleste turister til Sild tog færgen fra Højer Sluse til Munkmarsch.

Ved udgangen af det 19. årh. var det fortsat langsommeligt - men nogenlunde bekvemt - at komme til både Før og Sild. Der kom efterhånden mange besøgende, men der var ganske stor forskel på turistudviklingen på øerne. På Før blev der i slutningen af århundredet etableret havbads-sanatorier, og det var med til at udvikle en særlig form for badeturisme på øen. Samtidig var det i stigende grad familier, der tog til øen, idet havbadene især var rettet mod børnefamilier. Desuden var der et tydeligt præg af eksklusivitet, og i årene 1865-1887 besøgte mange kendte badestedet, heriblandt den preussiske kronprinsesse Victoria og den senere kejser Wilhelm II samt kulturpersonligheder som Johann Strauss og Theodor Storm.

Udviklingen på Sild tog afsæt i Vesterland, der inden turismens indtog blev regnet som øens fattigste landsby. I 1858 åbnede det første hotel, 'Dünenhalle', og i de følgende årti-

er kom mange flere til. Hoteller som 'Zum Deutschen Kaiser', 'Stadt Hamburg', 'Germania' og 'Reichshof' fortæller både, hvem der investerede i turismen på øen i 1870'erne og 1880'erne, og hvorfra hovedparten af turisterne kom - nemlig fra Tyskland. Det var private investorer, der stod bag etableringen af disse hoteller, men i 1893 købte 'Gemeinde Westerland' hele området for 825.600 Mark. Det hang sammen med, at der to år tidligere var blevet lavet en bebyggelsesplan og en plan for, hvordan turismen skulle udvikles i Vesterland. I løbet af de næste ti år blev der installeret elektricitet - både i husene og som gadebelysning - telefonnet samt rindende vand og kloakker. Alt i alt blev der foretaget en meget stor investering, der ikke udelukkende kan være gennemført med lokale penge, selv om det formelt var sognet, der stod bag.

Den økonomiske satsning bar frugt, og i starten af 1900-tallet blev Vesterland brandet kraftigt som 'Nordsøens perle' og 'Dronningen af Nordsøen'. Det er opgjort, at hvor der i 1895 var 10.000 badeturister, var der i 1905 20.000 og i 1913 30.000. Første Verdenskrig ødelagde turismen på øen, og først i 1937 rundede man igen 30.000 besøgende, hvorefter Anden Verdens-

krig igen satte en stopper for øens turisme.

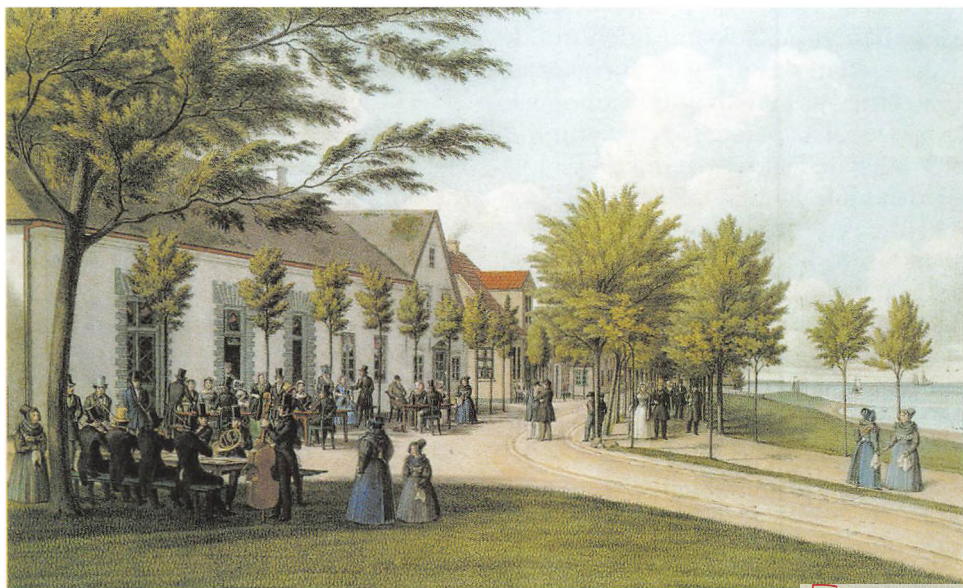
Stort set samtidig var der interesse i at gennemføre en tilsvarende satsning i turisme på Fanø. Historikeren John T. Lauridsen har beskrevet, hvordan selskabet Fanø Nordsøbad blev stiftet i 1890, og at hovedparten af de investerede penge kom fra Hamborg. I løbet af de følgende år blev der bygget flere hoteller - 'Kurhotellet' i 1891, 'Strandhotellet' i 1892 og 'Kongen af Danmark' i 1893 - ligesom der blev opført en række villaer, hvoraf de fleste havde tyske ejere. Dette turist-setup på Fanø mindede altså om det på Sild, men resultaterne blev vidt forskellige. Det hang sammen med, at der opstod en national splid omkring 1900. Sild var tysk, investorerne var tyske, og hovedparten af turisterne kom fra Tyskland. Derfor var det et politisk ukontroversielt sted, hvilket afspejlede sig i det støt stigende

antal besøgende. Fanø, derimod, var dansk, selv om de fleste af de investerede penge kom fra Tyskland. Turisterne var både tyskere og danskere, og det skabte omkring århundredskiftet en voldsom national strid, der blandt andet involverede den danske erhvervsmand, brygger Carl Jacobsen, og bevirkede, at besøgstallet slet ikke levede op til forventningerne. De tyske investorer og villaejere valgte derfor at trække sig ud i årene efter 1900.

Ud over den nationale splid afspejler de forskellige udviklinger i antallet af turister på Sild og Fanø også, at Sild blev begunstiget af at være en del af Tyskland, hvor antallet af potentielle feriegæster var langt større end i Danmark.

Vesterland udviklede sig i løbet af få år fra at være en lille fattig landsby med 110 huse til en by med 2.500 indbyggere lige efter århundredskiftet. I

Strandpromenaden Der Sandwall i Vyk omkring 1840/45, malet af Johan Friedrich Fritz.

1905 fik byen tilkendt købstadsrettigheder, og erhvervslivet blomstrede. Byens størrelse taget i betragtning var der i 1907 rigtig mange forretninger: 15 bagerier, tre slagtere, tre fiskehandlere og 31 kolonial- og delikatesseforretninger - altså et klart udtryk for den indirekte betydning turismen allerede på det tidspunkt havde for Vesterland.

Hindenburg-dæmningen

Som nævnt tidligere afbrød Første Verdenskrig turistudviklingen på de frisiske øer. Folkeafstemningen og den nye 1920-grænse betød nye problemer for Sild, idet mange af øens turister hidtil var kommet med færgen fra Højer Sluse til Munkmarsch ved Keitum. Det var ikke længere muligt - eller i hvert fald kun med stort besvær - idet Højer som bekendt kom med til Danmark.

Fra tysk side havde man under afstemningskampen lovet, at der ville blive bygget en dæmning. Det skulle være med til at få befolkningen på fastlandet og på øerne til at stemme tysk. Allerede i 1921 gik forarbejderne i gang, uanset at Tyskland i den umiddelbare efterkrigstid og de første år af 1920'erne var i en alvorlig økonomisk krise. De første planer for en dæmning blev allerede lagt i 1910, men i de følgende år kom der en række indsigelser fra Før og Amrum, hvor man frygtede, at en fast forbindelse til Sild ville betyde, at badeturismen ville forsvinde fra de øvrige nordfrisiske øer. Men i 1913 var en plan for byggeprojektet 'Niebüll-Westerland' blevet vedtaget i den preussiske landdag. Som det fremgår af brochuren fra 1914, var man på Sild allerede gået i gang med at glæde sig til den nye forbindelse, men krigen udskød projektet.

Først i 1923 kom arbejdet på dæm-

ningen for alvor i gang, men en svær stormflod i august dette år bevirkede, at projektet måtte lægges om. Stormfloden var kraftigere, end man havde forudset, og en stor del af den jord, som dæmningen blev bygget af, og som blev hentet i vadehavet, skyllede væk. Derfor blev byggeriet langt mere omfattende end oprindeligt projekteret; langs sydsiden blev der anlagt en 'Spundwand' - en mur, der skulle beskytte mod vandet under en normal stormflod. Denne mur blev sikret med granitsten. Dæmningen var 11,2 km lang og dimensioneret, så man i 1975 uden større arbejde kunne anlægge dobbeltspor. Selve arbejdet varede godt fire år, og i perioder var op mod 1.500 beskæftiget med byggeriet. Anlæggelsen af dæmningen må derfor også betragtes som et beskæftigelsesprojekt, idet mange i Nordfrisland stod uden arbejde i begyndelsen af 1920'erne.

Dæmningen blev indviet 1. juni 1927 af præsident Paul von Hindenburg. Den blev da også opkaldt efter ham og fik de følgende år stor betydning for turismen og den generelle økonomiske aktivitet på Sild.

Øerne efter krigen

Det er dog især efter krigen, at Hindenburg-dæmningen har fået betydning for turismen og økonomien på Sild. Bekymringerne på Før og Amrum for, at dæmningen ville medføre hensygnende turisme andre steder i Nordfrisland, har vist sig ikke at holde stik tvært imod. I efterkrigstiden har Nordfrisland udviklet sig til et af Tysklands vigtige turistområder - ved årtusindskiftet med mere end 1 mio. turister årligt. Heraf besøgte ca. halvdelen Sild, mens omkring 200.000 rejste til Før. Det svarer til 4,6 mio. overnatninger

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Brochure fra 1914 med et drømmescenarie for strandpromenaden i Vesterland, Sild.

på Sild, og mere end 10 mio. overnatninger i hele Nordfrisland. Sild og Før modtog altså syv ud af ti af de turister, der kom til Nordfrisland, og det understreger både turismens betydning for øerne, men også for hele området i den vestlige del af Sydslesvig. Et andet interessant kendetegn er, at det stort set udelukkende er tyskere, der besøger øerne, idet kun omkring 3% af turisterne i Nordfrisland er udlændinge.

Derved adskiller turismen i Nordfrisland sig markant fra turismen langs den jyske vestkyst, hvor hovedparten af turisterne er udlændinge. Danskere stod således kun for omkring 20% af alle sommerhusudlejninger i 2016, mens tyske turister lejede to ud af tre danske sommerhuse. Samtidig kan man ved selvsyn konstatere, at der er meget stor forskel på den turisme, der har udviklet sig på de frisiske øer, og turismen ved de danske feriesteder langs vestkysten. Hovedparten af turismen i Danmark er baseret på sommerhusudlejning og i mindre grad på campingturisme, mens hovedparten af overnatningerne på de nordfrisiske øer

finder sted på hoteller og pensionater.

Blandt de turister, der tager til de nordfrisiske øer, er omkring halvdelen par uden børn. Det er en meget stor andel. Der er desuden en stigende andel på omkring 35%, som er ældre over 60 år. Begge dele hænger formentlig sammen med, at langt den største del af de besøgende tager til Nordfrisland på grund af naturen. Det er marsken, Nordsøen, havet, stranden, vinden og de langstrakte lyngområder, der appellerer til hovedparten af gæsterne, og som er grunden til, at mange kommer igen år efter år. Klimaet og vejret er andre grunde til, at mange vælger at rejse til Nordfrisland, og bevidstheden om sundhed er fortsat tæt forbundet med et ophold på Før eller Sild.

Denne demografiske sammensætning af turisterne i Nordfrisland har også betydning for de økonomiske effekter af turismen. Der er tale om relativt velstående turister, og når man besøger Vesterland, er det slående, hvor

(fortsættes side 118)

Henry Moore kommer til Tønder Af Anne Blond

KUNSTMUSEET I TØNDER har fået en kenestående mulighed for at vise et bredt udvalg af den verdensberømte engelske billedhugger Henry Moores værker på en særudstilling, der skal være det meste af 2017, og som museet har valgt at kalde 'Henry Moore - grænser til Norden'.

Henry Moore er en af de få kunstnere, der er at finde i ethvert oversigtsværk over kunstens historie. Mens han levede, var hans skulpturer efterspurgt som udsmykning af offentlige pladser og ved offentlige bygninger, f.eks. foran Unescos hovedkvarter i Paris. Ligeledes opnåede han at udstille på verdens førende museer såsom MoMa, Louisiana og Tate.

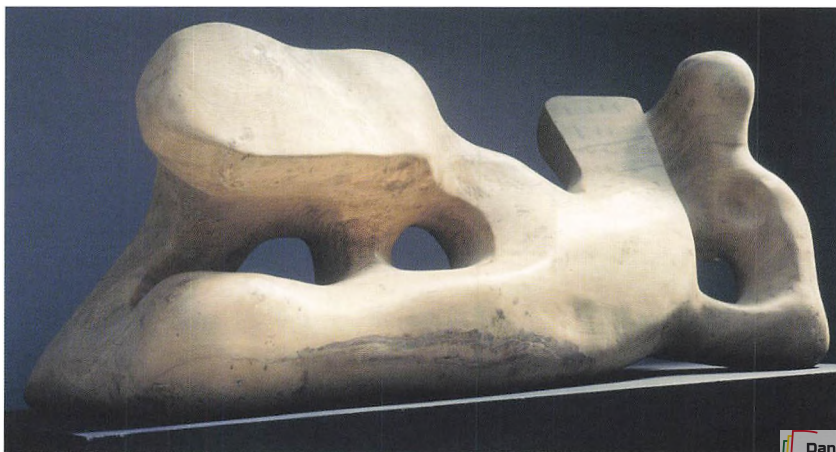
Henry Moore blev født i 1898 og besluttede sig allerede som 11-årig for at blive billedhugger. I hans sene teenageår fik præcolumbiansk kunst en grundlæggende indflydelse på hans trang til at gøre op med den klassiske skulpturelle form og dens skønhedsideal. Formers taktile egenskaber, deres rytmiske interaktion og deres vitale volumener blev i stedet det pri-

mære mål, fordi det var noget, beskueren kunne reagere helt instinktivt på gennem egne følelser og sanser.

Udstillingen 'Henry Moore - grænser til Norden' vil bestå af ca. 90 indlånte værker fra Henry Moore Foundation, den grafiske serie 'The Elephant Skull', som Kunstmuseet i Tønder selv ejer, Louisianas 'Liggende figur' samt et rum med værker af nordiske kunstnere fra museets egen nordiske samling, der motivisk og tematisk lægger sig tæt op af Henry Moores kunstneriske univers.

Udstillingen bliver grænseoverskridende i den forstand, at Nolde Museet på den tyske side af grænse har sagt ja til at opstille fire Henry Moore skulpturer i deres have. ■

'Liggende kvinde' i elmetræ fra 1959-64 er udtryk for den organiske modernisme i billedhuggerkunsten, som Henry Moore blev kendt for i 1950'erne. Den er samtidig en af de store skulpturer, som man kan se på udstillingen i Tønder fra 29. april - 3. december 2017.

- Oldemorstoft**
 12. apr. - 14. sep. 'Flygtninge'-strømme' - Udstilling med malerier af kunstmaler Joan Riis, Kollund.
- Naturhistorie og Palæontologi**
 5. feb. - nov. 'Fossile hvalers hemmeligheder' - Ny viden om tre vigtige hvalfund fra Gram Lergrav.
- Arkæologi Haderslev**
 8. apr. - 10. jan. 2018 'TRO - om reformationen i Danmark' - Reformationen i Sønderjylland ej for de lærde blot, men også for menig mand og kvinde.
- Cathrinesminde Teglværk**
 2. - 30. apr. Broagerlands Kunstforenings dansk/tyske forårs-udstilling.
- Særudstilling: 'Sønderborg og omegn 1932'. Viggo Brandts malerier fra Sønderborg Kasernes parolesal.**
 17. maj - 29. okt. **Kulturhistorie Aabenraa**
- Drømmen om Afrika. Sønderjylland og de tyske kolonier.**
 2. apr. - 17. sep. **Kunstmuseet Brundlund Slot**
- 'Atelieret som legeplads' - Med kunstneren på arbejde dengang og nu.**
 5. nov. - 13. aug. **Sønderborg Slot**
- 'Trædir - Tråde - Faeden' - Udstilling med Iris Fridriksdottir, Island (ståltråd), Heike Jacobsen, Danmark (porcelæn), Inga Momsen, Tyskland (murersnor) - ved Sønderborg Kunstforening.**
 9. apr. - 12. maj **Kunstmuseet i Tønder**
- 'Ken Denning - Undervejs'.**
 25. feb. - 17. apr. **'Henry Moore - grænser til Norden'.**
 29. apr. - 3. dec. **Kulturhistorie Tønder**
- Kniplinger fra den kvindelige kniplingshandler Anna Botilla Winther fra Bredebro.**
 3. jun. - forår 2017 **Drøhses Hus**
- Åbning af Drøhses Hus med ny udstilling på 1. sal.**
 31. mar. **Højer Mølle**
- Åbning af Højer Mølle.**
 1. apr.

Bliv løbende opdateret på

(fortsat fra side 115)

mange specialforretninger og eksklusive restauranter der er i byen.

Ved årtusindskiftet regnede man med, at omkring 20% af den samlede indkomst i Nordfrisland hang direkte sammen med turismen. Men hvis man medregner, at mange er beskæftiget inden for service- og håndværksvirksomheder, der er helt afhængige af turismen, er det mindst en tredjedel af beboerne i Nordfrisland, der har deres indtjening fra turismen. Denne andel er utvivlsomt en del højere på både Før og Sild, der er meget afhængige af turistindustrien.

Turismens udfordringer

I takt med at turismen er steget på øerne, er de også blevet stillet over for nogle udfordringer. Væksten har bl.a. bevirket, at der fra forskellig side er blevet rejst kritik af udviklingen: Et kritikpunkt er, at turismen fylder for meget og skaber ubalance i forhold til den lokale befolkning på de nordfrisiske øer. Det er opgjort, at antallet af turister ved årtusindskiftet oversteg indbyggertallet med 19 gange på Før; 23 gange på Sild og 28 gange på Amrum. Et andet kritikpunkt, som i nogen grad hænger sammen med det første, er, at de mange turister presser ejendomspriserne på øerne op på et niveau, så mange, der arbejder på øerne - eller ønsker at bo der - ikke har råd til at bo på Før og Sild.

Derfor må mange pendle til og fra øerne for at arbejde. Ejendomspriserne har desuden været med til at presse indbyggere væk fra øerne, fordi de ikke har råd til at blive boende.

Økologien er et tredje punkt, som kritiseres. Opgør man antallet af sengepladser pr. hektar, viser det sig, at der ved årtusindskiftet var 46 senge pr. hektar på Sild, 43 på Amrum og 26 på Før. Den økologisk grænseværdi er beregnet til ti senge pr. hektar, og belastningen er altså langt højere på alle tre øer end ønskværdigt.

Kritikpunkt et og tre skal sammenholdes med, at en stor andel af de besøgende netop rejser til de nordfrisiske øer for at opleve naturen og roen, og at man har gjort meget for at etablere en nationalpark i Vadehavet. Kritikerne mener derfor, at et stigende antal turister harmonerer dårligt med disse to ting. ■

Litteraturliste

- Steensen, Thomas, Hrg.: *Das Große Nordfriesland-Buch*. Nordfriisk Instituut, 2000.
 Kunz, Harry & Thomas Steensen: *Sylt Lexikon*, 2002.
 Kunz, Harry & Thomas Steensen: *Föhr Lexikon*, 2013.
 Nissen, Mogens Rostgaard & Astrid Schwabe: www.vimu.info.
 Lauridsen, John T.: Et internationalt bade-
 sted. Fanø Nordsøbad mellem dansk og
 tysk 1890-1904. I: *Den jyske historiker*, nr.
 65, 1993.

Toget fra fastlandet til Sild har netop passeret Hindenburg-dæmningen, 2013.

GRÆNSEFORENINGEN

FOR EN ÅBEN DANSKHED

- Demokrati, ytringsfrihed og ligestilling gælder for alle, også i forholdet til mindretal.
- Forankring i egen kultur er en forudsætning for at have forståelse for andre kulturer.
- Kulturelle mindretal er en vigtig ressource i et demokratisk samfund.
- Dansk sprog og kultur styrkes i mødet med andre sprog og kulturer.

Du er velkommen til at kontakte din lokale formand/kontaktperson:

Povl Solmer Frank
Svanevej 4
6500 Vojens

Kirsten Fanø Clausen
Brobølvej 7, Blans
6400 Sønderborg

Jens Andresen
Sølstedgårdvej 5
6240 Løgumkloster

Andreas Brandenhoff
Vollerupvej 45
6392 Bolderslev

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Tlf. + 45 33 11 30 63 • info@graenseforeningen.dk • www.graenseforeningen.dk

Med Lore til halligerne Oland og Langeneß

Af Kim Furdal

DER ER FLERE MÅDER at komme til de nordfrisiske halliger Oland og Langeneß på. En af de mere særprægede og underholdende er den såkaldte Lorebahn, en lille kleinbane, der går fra Dagebüll på fastlandet til Oland og videre til Langeneß.

Allerede i 1860 blev de to halliger forbundet med en dæmning til Ockholm på fastlandet, men i 1924 blev dæmningen ødelagt ved en stormflod. Allerede i 1925 begyndte man at anlægge en ny dæmning mellem Oland og Dagebüll, men vejen er lang fra Dagebüll til Oland og Langeneß, så i 1927 begyndte man at anlægge Lorebahn med en sporvidde på 90 cm på dæmningen. Halligbanen blev ført videre til Langeneß og stod færdig i 1928 med en samlet længde på ca. 9 km. I begyndelsen lå banen ved siden af dæmningen, som kun blev anvendt til kystsikring, men senere blev banen flyttet op på selve dæmningen. Længere mod syd findes der en tilsvarende kleinbane fra Lüttmoorsiel til Nordstrandischmoor med en sporvidde på kun 60 cm.

Siden er den oprindelige dæmning blevet forbedret og forhøjet, senest i perioden 2000-2009, hvor der blev anvendt 5,8 mio. euro til at forhøje dæmningen med 65 cm. Så er transporten til gengæld blev uafhængig af tidevandet - i princippet.

Oprindeligt blev banen anlagt for at transportere ballast og materialer med tipvogne til kystsikring af de to uinddæmmede halliger, men i dag bruges den af indbyggerne på Oland og Langeneß. Officielt ejes banen af LKN (Landesamt für Küstenschutz, Nationalpark und Meeresschutz i Slesvig-

Holsten), men allerede kort tid efter indvielsen i 1928 begyndte beboerne at anvende banen til egen transport.

Sådan har det været siden. Der er ingen banegård, hvor den fremmede kan stige på. Det er forbudt, men beboerne har deres egne vogne, som de må benytte under meget strenge regler og tilsyn fra LKN. Gæster eller turister kan ikke uanmeldt møde op og stige på. Sker dette, mister den formastelige halligboer sin tilladelse til at køre på banen.

Beboernes vogne er uhøjtidelige, hjemmelavede kasser, hvor der kan sidde 5-6 personer med fødderne ud over siderne på vognen. Der kan derfor godt være brug for gummistøvler, når man tager turen, og vandet slår ind over dæmningen og vognen. Oprindeligt blev vognene drevet af sejl. Det er man dog for længst gået bort fra, og vognene bliver i dag drevet af alt, som kan levere de nødvendige hestekræfter og få hjulene til at dreje rundt. De fleste er uden større udsmykning, mens enkelte er dekoreret af kreative sjæle, der - som det ses på forsiden af Sønderjysk Månedsskrift - har forsynet dem med udsmykning som f.eks. sørøverflag.

Vil man gerne prøve turen, og er man ikke en af de 20 beboere på Oland eller godt 100 fastboende på Langeneß, kan man evt. kontakte Liselotte Westphalen, som driver et pensionat på Oland og selv sørger for transport af gæsterne - på en Lore naturligvis. ■

Kilder: Hans Christian Davidsen: 'Lokomotivfører med et knallertkørekort'.

I: *Flensborg Avis*.

www.inselbahn.de/index.php?nav=1401001&lang=1